

Відгук

офіційної опонентки на дисертацію

Оксани Михайлівни Клименко

«Конструювання пам'яті «нової людини» у 1920-х-1930-х рр. (на матеріалах УСРР)»,

подану на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук
за спеціальністю 07.00.01 - історія України

Масштабний й сповнений насиллям, репресіями, геноцидами радянський експеримент, який (не)пережили українці, опинившись під владою більшовиків й ставши почасти цією владою, впроваджував не тільки примусові практики, діяв не тільки через упокорення страхом (Т. Вронська¹). Радянський експеримент позначився використанням механізмів, які впливали на свідомість через цілком позитивні мотивації – участі, залучення, солідарності, будівництва «світлого майбутнього» тощо. Поза сумнівом, конструювання пам'яті належало до числа таких механізмів, які спрямовувались на нестабільні й зручні для маніпуляцій системи уявлень людей, що їх було вирвано зі звичного оточення війною, голодомором, індустріалізацією, урбанізацією радянського зразку. «Самовинайдення», «самостворення» людини в межах запропонованого – й класового, й імперського – радянського проєктів, було важливим інструментом контролю, який мав здійснюватися не тільки зовнішніми, але й внутрішніми чинниками: пролетарською свідомістю, класовою совістю, радянською трудовою мораллю тощо. Потужним інструментом формування підстав для постання внутрішньої радянської людини були процеси конструювання пам'яті. Йї потужність його важко переоцінити навіть сьогодні: пам'ять про радянське як

¹ Вронська Т. Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці (197-1953 рр.): Наукове видання. – К.: Темпора, 2013.

про «світле, трудове, відкрите для прогресу та великих промислових й соціальних перемог» продовжує залишатися частиною ностальгійного дискурсу, який сповідується частиною українців². З огляду на вище зазначене, тема, обрана Оксаною Клименко, набуває неабиякої актуальності та практичної значущості: Україна потерпає не тільки від військової агресії РФ, Україна потерпає від агресивного наступу штучної пам'яті, експорт якої є складовою агресії Кремля. Крім того, авторку можна привітати із спробою реалізації синтетичного, міждисциплінарного історичного дослідження, тема якого є частиною трендів, якими позначено новітні історичні дослідження Європи, Північної Америки, Ізраїлю.

У вступній частині дисертантка вірно окреслила актуальність дослідження, його об'єкт («радянські методи соціалізації населення» С.8) та предмет («способи конструювання пам'яті та спогади про соціалістичне будівництво в 1920-х – 1930-х рр.»С.8). Однак визначення хронологічних рамок створило певне протиріччя із назвою роботи. Так, якщо нижня межа дослідження визначається як 1938 рік, то у назві українські території мають бути позначеними не тільки як УСРР, але й як УРСР, оскільки цю назву підрадянські території отримали у 1937 році.

Структура дисертації є логічною та послідовною, вона зумовлена необхідністю розкрити тему, досягти мети і розв'язати поставлені наукові завдання. Проблеми, навколо яких сформовано п'ять розділів дисертації, дозволяють авторці системно підійти до аналізу як суто «технічних», організаційних способів конструювання пам'яті, так й до внутрішніх, орієнтованих на створення ідентичності «нової людини», механізмів інтеріоризації цих способів.

² Ностальгія за СРСР та ставлення до окремих постатей. – Опитування «Групи Рейтинг» - Режим доступу:
http://ratinggroup.ua/research/ukraine/nostalgia_po_sssr_i_otnoshenie_k_otdelnym_lichnostyam.html

Традиційно перший розділ дослідження репрезентований оглядом робіт попередників, аналізом джерельної бази, позиціонуванням та обстоюванням авторської методології.

Заслуговує на схвалення спосіб аналізу й, взагалі, роботи авторки з історіографією питання (С.13-34). Оксана Клименко не просто представляє все, що було написано з приводу заявленої теми та «навколо» неї. Дисертантка формує й підтримує оптику діалогу, який розгортається як діахронічно, так й синхронічно, що додає роздумам в межах теми специфічної – творчої - дослідницької інтонації. Оксана Клименко демонструє високий фаховий рівень при відборі та аналізі як сучасної західної, переважно англомовної, так й української історіографії.

Розподіл джерел на «опубліковані, періодику та неопубліковані» (С.34) навряд чи можна назвати вірним та логічним, оскільки періодика – за всієї специфіки цього виду джерел – очевидно належить до опублікованих (й, як правило, широко) документів та матеріалів. Однак презентація джерел, що аналізуються в роботі, засвідчують їх а) новизну (значну частину джерел введено у науковий обіг вперше), б) здатність авторки верифікувати матеріали й критично ставитися до відбору документів.

Добре продуманим є параграф, пов'язаний із представленням методологічних позицій роботи. У тексті вдало репрезентовано та пояснено не тільки методи, якими користувалась дослідниця, але й вплив методологічних наукових шкіл, їх інструментарію на спосіб розв'язання поставлених у роботі завдань. Серед пояснень термінів, вживаних у дисертації, спірним, на мій погляд, є авторський підхід до розуміння «колективної» та «індивідуальної» пам'ятей. «Індивідуальна» пам'ять є більш складним поняттям, ніж це представлено в роботі. Однак певне спрощення, якого припустилась Оксана Михайлівна (звісно, за умов усвідомлення цілей та масштабів редукції) могло бути зробленим для більш чіткого проявлення лінійних взаємозв'язків у процесі конструювання пам'яті

«нової людини», в котрому «колективна» пам'ять, поза сумнівом, впливала на «індивідуальну». Однак все ж — не поглинала її повністю.

У розділі 2 «Радянські кампанії з написання історії у 1920-х — 1930-х рр.» Оксана Михайлівна вірно «розсуває» географічні рамки дослідження, справедливо вводячи процеси, які відбувались у підрадянській Україні у простір світових (європейських та американських) модернізаційних проектів, частиною котрих було історієписання та конструювання історичних наративів, які відповідали б завданням держав. Авторка справедливо зауважує, що *«Європейські авторитарні й тоталітарні режими широко послуговувались історією як політичним інструментом для легітимації влади, формування «нового суспільства», виховання «нової людини» тощо»*. (с.52), *«радянські способи збирання спогадів, конструювання пам'яті та написання історії загалом не були унікальними, а радше відображали загальні тенденції, притаманні тогочасній добі»* (С.54-55). У цьому розділі представлено та проаналізовано цікавий джерельний матеріал (у тому числі, й такий, що введено до наукового обігу вперше), присвячений вивченню питань постанов, організаційних механізмів й труднощів, людських мотивацій участі чи не участі у роботі державних комісій — Істпарту та Комісії з історії фабрик та заводів. Авторка доцільно акцентує увагу на тому, що безпосередні учасники процесів «творення нової історії» не завжди й не усюди були фанатично зацікавленими у справі, більше того, брак фінансування робив їх пасивними спостерігачами, а не активними виконавцями. Цікавою є розвідка, присвячена аналізу процесів тиску та спроб пробудження ініціативи та дисципліни, до якої вдавались «московські керманичі» названих державних кампаній. В розділі та його параграфах доцільно й творчо проаналізовані мотиви створення та початку робіт Комісій, однак згортання їх активностей у тексті дисертації «просідає» й не має чіткого пояснення. Його можна б було дати більш чітко, у тому числі й з огляду на дві тенденції. Перша є пов'язаною із розгортанням репресій серед

«старих більшовиків» та «авторів» та виконавців жовтневого перевороту, які вже в 1930-ті роки стали «ворогами» Сталіна та «ворогами народу». Доцільність існування Істпарту за таких обставин створювала дуже серйозні політичні пастки для замовників «історії». Друга є пов'язаною із зміною вектору радянського експерименту: як зауважив Сергій Єкельчик, «якщо у двадцятих роках СРС був державою рівних національностей і нерівних класів, то в кінці тридцятих він перетворився на державу рівних класів й нерівних національностей, де центр дедалі більше ототожнювався з російською нацією»³. За таких обставин «нова людина» вже не потребувала фарб правильної класової свідомості, вона мала ставати – швидко чи повільно – частиною нової ієрархії народів, що для українців означало усвідомлену позицію «майже одного народу з росіянами, меншого брата». У настановах Комісій з історії фабрик та заводів цю нову інтенцію не було враховано, а отже вона працювала на завдання, яке вже не було актуальним в межах нової імперської доктрини. Варто було б подумати про згортання проектів у контексті постановки питання про те, що радянській владі стали непотрібними свідки, вона сама собі ставала головним історіографом та свідком. Можна було б поміркувати над тим, що функцію формування пам'яті від 1934 року на себе перебирала середня освіта, в якій було поновлено викладання історії та географії.

Розділ 3 «Засоби конструювання пам'яті про соціалістичне будівництво» збудований таким чином, що він розкриває особливості державної пропагандистської «кухні» - методи, інструментарій, зміни акцентів у власне процесі конструювання пам'яті про «Жовтень» як джерело перетворень й про самі індустріальні перетворення як свідчення «соціалістичного майбутнього, що приходить». У тексті представлено цікаві відомості щодо створення тріступінчастої системи «архівування» та «розпаковування» пам'яті свідків: зустрічі, колективні опитування,

³ Єкельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. - Київ: Критика, 2008. - С.19-20.

індивідуальне анкетування. Така модель, запропонована для збору свідчень про «Жовтневу революцію», виявилась, як зазначає авторка, втіленою і для опитувань, здійснюваних Комісією з історії фабрик та заводів. Творчим та самостійним поглядом позначено сюжети щодо впливів та взаємовпливів, якими позначалась практична робота з конструювання пам'яті. Вагомими чинниками, які сприяли «правильному» формуванню історичних спогадів, були кінофільми, святкування річниць «жовтневого перевороту» (примітно, що тривалий час назва «переворот» не вважалась пропагандистами за негативну), публікації в пресі, книговидавництво (у тому числі, й видавництво книжок інтерв'ю із іноземцями, які побували в СРСР, та книжок відомих героїв праці – Стаханова, Ізотова). Авторка переконливо доводить, що засоби конструювання пам'яті у 1920-1930х інструменталізувалися, технологізувалися, набували ознак постійно діючих правил життя «нової радянської людини».

На мій погляд, у цьому розділі є дві важливі проблеми, які було поставлено, але не доведено для ясного логічного тлумачення, а відтак вони – названі, але не пророблені й не додумані – не дозволили авторці проявити суттєві елементи конструювання пам'яті «нової радянської людини». По-перше, йдеться про часовий вимір «правильної» пам'яті про «Жовтень». На с.97 Оксана Михайлівна наводить питання з анкети, підготовленої у 1924 році: *«Чи відбувалися страйки у Вашій місцевості до 1905 р.? Чи була у Вашій місцевості у 1904 р. партійна організація? Як сприйняло населення оголошення війни Японії? Яка реакція на події 9 січня? Як відбувався робітничий рух весною 1905 р.? Яка реакція на повстання «Потьомкіна»?»,* крім того, дисертантка звертає увагу на святкування річниці «Кривавої неділі», «декабристського повстання», Паризької комуни. І це потребує аналізу з точки зору того, що саме в такий спосіб – привласнення та подовження «революції», її хронологічне та географічне розширення - більшовики створювали пам'ять про тяглість та сталість революційної

традиції, а відтак – конструювали канон абсолютної невідворотності, неминучості пролетарського «жовтня». Ігри з часом, крім того, вводили у примусово-добровільне забуття історію національно-визвольних змагань, які для України були важливішими, ніж «Жовтень». Пролонгація у часі та просторі «розчиняла» національне, формуючи уявлення про всесвітній масштаб «жовтневих подій».

По-друге, авторка правильно акцентує увагу на тому, що у процесі конструювання пам'яті неабияку роль відігравала мова – «мова радянського тоталітаризму» (Лариса Масенко⁴). Однак і цей сюжет потребував би розширеного аналізу. Важливо було б звернути увагу на те, якою саме – російською чи українською мовою – складались анкети для опитування українців, якою мовою прислуговувались виконавці проекту, якою мовою їм відповідали, якою – публікували звіти. Є не підставне припущення, що мовою революції та індустріального світу, який поставав на очах «нових людей», ставала радянська російська, при чому навіть тоді, коли «коренізація» була проголошена як важливий напрямок радянського національного будівництва. Ці практики варто було б спробувати потрактувати як колонізаційні, де Москва-метрополія створювала індустріальний світ «периферії», маркуючи його не тільки класовим, але й імперським забарвленням. Думаю, що ці обидва сюжети ще знайдуть свою відповідну аналітичну роботу у подальших дослідженнях дисертантки.

Розділ 4 «Написання історії Дніпрогесу: від проекту до публікацій» містить значну кількість джерел, які не просто введено у науковий обіг, а й вірно та дуже творчо проаналізовано. Зі сторінок розділу постає як колективний портрет дніпробудівців у їхній бажаній радянській обкладинці, так й індивідуальні історії людей, що попри страх та тиск, зберігали здоровий глузд, гумор, прагматичність та критичний погляд на себе й інших. Авторка розгортає широке полотно, в якому репрезентує – дуже детально та вдумливо

⁴ Масенко Л. Мова радянського тоталітаризму. – Київ: «Кліо», 2017.

– як організовувались вечори спогадів, як формувалась та підтримувалась атмосфера роботи над «пам'яттю», як шукали мову для описання досвіду й як цю мову вихолощували чи воліли не чути виконавці проекту. Новизною позначена й авторська розвідка із порівняння зібраних та опублікованих матеріалів, заслуговують на підтримку спроби дисертантки розібратися у тому, чому одні уривки отримували держане схвалення для публікації, а інші – ні. Правильним та логічним з точки зору поставлених у роботі завдань є аналіз щоденника Бориса Вейде на предмет освоєння/не-освоєння ним радянських способів думання про історію, себе, постання радянської промисловості тощо. На мій погляд, це один з найбільш вдалих – як за аналітикою, так й за представленням нового фактичного матеріалу – розділів дисертаційного дослідження. Хоча й тут «радянська мова» та аналіз її впливів (відмінностей між вживанням, перекладами тощо) могла б сформувати окремий важливий сюжет.

У Розділі 5 логічно продовжується авторська лінія, прокладена у попередньому розділі, й, в цілому, вірно та послідовно замальовуються картини залучення робітників Дніпробуду до процесів створення колективної пам'яті та її індивідуальної (можливо, й позірною, з огляду на суспільні тренди 1930-х років) її репрезентації. Оксано Михайлівна вдало та креативно підходить до процесу оприявлення характерів, голосів, способів говоріння людей, які були включені в проект. Власне, у цьому розділі цілком розкривається авторська концепція щодо аналізу «складових» «нової радянської людини». Оксана Михайлівна аналізує ці складові через системи взаємодії: людина й її минуле, людина й праця, людина й побут, людина й девіантні практики, людина й «концепт культурності» (хоча він, як власне концепт та пропагандистська пропозиція влади не є проаналізованим), людина й «інші», людина й «вороги», людина й боротьба. Всі ці складові проаналізовано у динаміці, що відповідає динаміці взаємовідносин та пам'яті про неї. Дніпробуд постає у формуванні «нової людини» не тільки місцем

пам'яті, але й символом упокорення природи, а відтак – можливості будь-яких докорінних змін – не тільки природних, а й соціальних.

У розділі вдало проаналізовано спроби виконавців проекту отримати індивідуальні історії, котрі, як справедливо зазначає авторка, при формуванні набували ознак типової автобіографії. Йохан Геллбек констатував, що створення послідовних та цілеспрямованих індивідуальних біографій у масовому масштабі було одним з найбільш довготривалих наслідків довоєнного радянського режиму⁵. Однак, як вірно демонструє Оксана Михайлівна, процес викладання індивідуальних історій не був легким для дніпробудівців. Авторська оптика вміло сконцентрована на зонах умовчання, скоромовках, біографічних невідповідностях. Й ця увага до деталей додає аналізу глибини й достовірності. Останній параграф розділу акцентує увагу на жіночих спогадах та відмінностях жіночих стилів викладання власних історій й формування позиції «нової людини». Ця частина тексту також позначена неабиякою новизною: вперше «радянська жінка» постає не як «готовий» об'єкт соціального експерименту, а як суб'єкт, дієвиця, що разом із організаторами, виконавцями проекту, іншими його свідками «відшукує» й промовляє себе у термінах «праці», «колективізму», «індустріалізму», «навчання», «рівної особистості» тощо.

Висновки дисертаційного дослідження є ґрунтовними, самостійними, позначеними науковою новизною; вони повністю відповідають поставленим завданням. Заслуговує на схвалення й авторська ремарка, в якій Оксана Михайлівна пропонує напрями подальшого вивчення проблеми. Це засвідчує гідність у самооцінці молодій науковиці, яка, визнаючи можливі недосконалості представленого дослідження, виявляє готовність працювати над темою у подальшому.

⁵ Hellbec J. Working, Struggling, Becoming: Stalin-Era Autobiographical Texts / Jochen Hellbeck // Language And Revolution: Making Modern Political Identities/ Ed. by Igal Halfin. – Vol. 16 of Cummings Center series. – London: Routledge, 2002. – P.130.

Результати дисертаційного дослідження пройшли належну апробацію, викладені в достатньо значному обсязі фахових статей, обговорені на наукових конференціях різного рівня, круглих столах і школах молодих дослідників. Можна привітати авторку із поширенням результатів роботи у поважному рецензованому англomовному виданні Routledge Studies in Cultural History.

Автореферат дисертації у повній мірі розкриває основні позиції дослідження, структурно відповідає її складовим, належно оформлений. На наш погляд, дисертація «Конструювання пам'яті «нової людини» у 1920-х – 1930-х рр. (на матеріалах УСРР)», подана на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук є творчим, цікавим, позначеним науковою новизною як у постановці, так й у розв'язанні аналітичних завдань, дослідженням, яке повністю відповідає вимогам «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння звання старшого наукового співробітника», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р. №567 (зі змінами), а її авторка, Оксана Михайлівна Клименко, заслуговує на присудження їй наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю за спеціальністю 07.00.01 – історія України.

Офіційний опонент

доктор історичних наук, професор,

старший науковий співробітник відділу

історії України другої половини ХХ століття

Інституту історії НАН України

14.01.2019

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ
НАН УКРАЇНИ
ІДЕНТИФІКАЦІЙНИЙ
КОД 05416981
КИЇВ
ЗАСВІДЧУЮ
УЧЕНИЙ СЕКРЕТАР

О.В. Стяжкіна